

Ks. PIOTR WIŚNIEWSKI¹

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie

DRAMATYZACJA MANDATUM FRATRUM W ŚWIETLE MSZAŁU JAGIELLONÓW

DRAMATIZATION OF MANDATUM FRATRUM IN THE LIGHT OF THE MISSAL OF THE JAGIELLONS

Summary

Texts of liturgical drama are an important source of information about the liturgy and help specify a given liturgical musical tradition. This catalog expands *Missale Paulinorum* which features, e.g. *mandatum*. The conducted study provides evidence that the Pauline *mandatum* is convergent with the Franciscan one. Comparison of both texts evidences that the Franciscan edition was original and *Missale Paulinorum* from Jasna Góra was its expanded version. However, it cannot be excluded that the author of the book from Jasna Góra could have based on some other sources. Lack of musical notation in the Pauline codex hinders a more detailed research. Therefore, the conclusions are only fragmentary and require further study.

Keywords: Liturgical drama, *mandatum*, Missal of the Jagiellons, liturgical musical tradition

Streszczenie

Teksty dramatyzacji stanowią ważne źródło poznania liturgii oraz pomagają określić tradycję liturgiczno-muzyczną. Katalog ten poszerza *Missale Paulinorum*, zamieszczający *mandatum*. Przeprowadzone studium pozwala stwierdzić, iż paulińskie *mandatum* jest zbieżne z franciszkańskim. Z porównania obydwu przekazów wynika, iż redakcja franciszkańska była pierwotna, natomiast jasnogórska mogłaby być jej poszerzeniem. Nie można także wykluczyć jeszcze innego źródła, na którym mógł się wzorować redaktor księgi jasnogórskiej. Podjęcie dogłębnych studiów utrudnia brak w kodeksie paulińskim zapisu muzycznego. Z tego względu wyprowadzone wnioski mają charakter częściowy i wymagają dalszego badania.

Słowa kluczowe: dramat liturgiczny, *mandatum*, Mszał Jagiellonów, tradycja liturgiczno-muzyczna

¹ Ks. dr hab. Piotr Wiśniewski – muzykolog, absolwent Instytutu Muzykologii KUL (2004), Kierownik Katedry Polifonii Religijnej IM KUL, członek Towarzystwa Naukowego KUL, Stowarzyszenia Polskich Muzyków Kościelnych, Towarzystwa Naukowego Franciszka Salezego, Associazione Internazionale Studi di Canto Gregoriano (Deutschsprachige Sektion), Związku Kompozytorów Polskich – Sekcja Muzykologów. W badaniach naukowych podejmuje m.in. zagadnienia związane z postgregoriańską monodią liturgiczną w Polsce w źródłowych zabytkach średniowiecznych oraz wybrane problemy współczesnej polskiej muzyki kościelnej. E-mail: wisniewskipiotr@op.pl.

WSTĘP

Dramat liturgiczny był zjawiskiem typowym, bardzo charakterystycznym dla średniowiecza i najsilniej rozwijającą się wówczas tego rodzaju twórczością sceniczną. Jego powstanie i rozwój były od samego początku ściśle związane z liturgią kościelną, a szczególnie z okresem wielkanocnym, w którym rozrastały się obrzędy przedstawiające wydarzenia Wielkiego Tygodnia (Niedziela Palmowa, Ostatnia Wieczerza, Złożenie Krzyża, Podniesienie Krzyża, Nawiedzenie Grobu). Jego celem było przedstawianie wiernym w sposób obrazowy wybranych wydarzeń z Biblii w możliwie najbardziej emblematycznej formie, z dostosowaniem języka pojęć i symboli do sposobu ich myślenia (Wiśniewski 2008, 22). Były to zatem takie widowiska kościelne, które z jednej strony mieściły się już w konwencji dramatu (akcja wyrażona dialogiem, odpowiednia scenografia, postacie odgrywane przez aktorów), a z drugiej całkowicie podporządkowane obowiązującej liturgii (Wolański 2005, 8). Z uwagi na fakt, iż badania nad tym gatunkiem mają już swoją bogatą historię i udokumentowane są w licznych opracowaniach naukowych, przybliżanie po raz kolejny jego genezy byłoby truizmem (Hoppin 1978, 14; Lipphardt 1960, 1010-1044; Lipphardt 1975-1990; Young 1933; Lewański 1999; Lewański 1965, 96-174; Lewański 1959; Lewański 1981; Nicoll 1962).

Edycji tekstów dramatyzacji liturgicznych (w liczbie 175) ze źródeł polskich, diecezjalnych i zakonnych, dokonał Julian Lewański². Nie uwzględnił on jednak, nie wiadomo bliżej z jakich powodów, m.in. obrzędu umycia nóg apostołom z *Mszалу Jagiellonów*, pomimo że księga ta nie jest mu obca (Lewański 1999). Analogicznie postąpił również w przypadku zanotowanej w tym samym kodeksie dramatyzacji procesji Niedzieli Palmowej (Bernagiewicz 2012, 296). Pewnym usprawiedliwieniem może być podany przez J. Lewańskiego *terminus ad quem*, uwzględniający mianowicie stan badań do roku 1991 (Lewański 1999). W konsekwencji wydana przez niego antologia łacińskich tekstów dramatyzacji wielkotygodniowych ma charakter otwarty i czeka na uzupełnianie jej o kolejne, nieznane dotychczas przekazy z innych źródeł. Katalog ten poszerza niewątpliwie *Missale Paulinorum* z Jasnej Góry, z ok. 1506 roku (zwane powszechnie *Mszą Olbrachta*, AJG, sygn. III-3, olim. R. 589), zamieszczające m.in. wielkoczwartkowe *mandatum* (k. 102v-103r). Księga paulińska stanowi zatem ważne źródło poznania sposobu sprawowania tej ceremonii w klasztorach paulińskich okresu późnego średniowiecza.

3. MANDATUM W ŚRODOWISKACH KLASZTORNYCH

Zanim zostanie przytoczony obrzęd *mandatum* z kodeksu jasnogórskiego, warto zaznaczyć, iż ryt ten od samego początku był związany z ośrodkami klasz-

²Teksty dramatyzacji procesji Niedzieli Palmowej (43), Ostatniej Wieczerzy (29), Złożenia Krzyża (37), Wyniesienia Krzyża (26), Nawiedzenia Grobu (31), pozostałe inscenizacje (9) (Lewański 1999).

tornymi i przez długi czas był on wyłącznie przywilejem mnichów (Wiśniewski 2008, 11-14). Klasztory, nadając mu formę liturgiczną, stały się również pierwszym miejscem jego praktykowania w Wielki Czwartek (Wiśniewski 2008, 11-14). Wielu badaczy tego zagadnienia upatruje genezy ceremonii umywania nóg w tym dniu w środowisku klasztornym, gdzie było ono dokonywane na znak szacunku, miłosierdzia i służby braterskiej (Wiśniewski 2008, 10-11). Przez długi czas ryt ten należał w klasztorach do częstej praktyki, a w niektórych był to nawet obrzęd codzienny (Harper 2002, 161). Na podstawie zachowanych przekazów źródłowych wiadomo, iż w niektórych monasterach, na przykład u cystersów, praktykowano dwa rodzaje tego obrzędu: *mandatum pauperum* (umywanie nóg ubogim) i *mandatum fratrum* (umywanie nóg braciom) (Schäfer 1956, 56). W okresie Wielkiego Postu sprawowano je często także w inne dni tygodnia (Stiefenhofer 1917, 336). Szczególnym dniem był jednak Wielki Czwartek, w którym obrzęd ten stawał się zdecydowanie bardziej okazały. Obejmował wówczas zarówno ubogich, jak i całą wspólnotę klasztorną (Harper 2002, 161). Trudno jest jednak ustalić, jak daleko gest ten miał charakter liturgiczny. O ile bowiem *mandatum pauperum* miało miejsce w obrębie klasztoru, to *mandatum fratrum* odbywało się w kapitułach.

Szczególnego znaczenia nabierała ta ceremonia w Wielki Czwartek, kiedy to stawała się pamiątką umycia nóg apostołom podczas Ostatniej Wieczerzy. Ryt ten przybierał wówczas bardziej bogatą oprawę zewnętrzną. W wielu klasztorach towarzyszyło mu śpiewanie hymnu *Tellus et aethra iubilant, in magna Coena principis* (Kobielus 2000, 664-666). Kończył się procesjonalnym przejściem wszystkich mnichów do refektarza, gdzie wspólnie spożywano wieczerzę. Wiadomo również, iż od XIV w. podejmowano próby połączenia obydwu *mandatum* w jeden wspólny obrzęd. Nie wszystkie ośrodki zaakceptowały jednak to rozwiązanie, zachowując w związku z tym dalej podwójny ryt (m.in. benedyktyni) (Wiśniewski 2008, 14). Na ziemiach polskich *mandatum* jako dramatyzacja było przedstawiane tylko w niektórych kościołach. Pierwotnie inscenizowano także Ostatnią Wieczerzę, pomijając jedynie moment ustanowienia Najświętszego Sakramentu. Część ta została jednak wyłączona z liturgii w XVI wieku (Lewański 1999, 47-48).

Klasztory zatem nie tylko zainicjowały i skrytylizowały zasadniczą postać *mandatum*, ale stały się również pierwszym miejscem praktykowania go w obchodach Wielkiego Czwartku. Zwyczaj ten utrzymywał się także w późnym średniowieczu w klasztorze paulinów, czego potwierdzeniem jest *Mszał Jagiellonów*.

2. EDYCJA TEKSTU

Kopista mszału jasnogórskiego, zgodnie z obowiązującymi średniowiecznymi normami, teksty rubryk zapisał kolorem czerwonym, natomiast teksty liturgiczne (Ewangelii, antyfon i oracji) czarnym inkaustem (Semkowicz 2002, 80-81). W podanej niżej kompletnej edycji *mandatum* teksty liturgiczne zapisano kursywą, dla odróżnienia ich od rubryk.

Ad mandatum faciendum hora advesperascente fit per signum per tabulam. Conveniunt fratres ad faciendum mandatum. Tunc qui post congregationem indutis vestibus sacerdotalibus sine casularum ministris procedit ad locum ubi debent lavari pedes fratrum. Et primolegatur exempla per subdiaconum.

Convenientibus vobis in unum in modum lectionis. Deinde ewangelium a diacono Ante diem festum.

Quibus perlectis vel cantatis imponitur a cantoribus antiphona *Mandatum novum do vobis psalmus Beati immaculati.*

Et repetitur antiphona. Deinde ceterae antiphonae in parte vel in toto secundum dispositionem prioris. Et nota qui de quolibet psalmos non dicitur nisi unus versus. Et dum haec antiphonae cantantur. Internus prior precinet se lintheo ad albam et ordinant se ad lavandum pedes fratrum habens unum fratrem vel duos in ministerio et lavat singulorum fratrum pedes cum omni humilitate et silentio quo peracto deponit. Lintheum dicit versus infrascriptos

v. *Suscepimus Deus misericordiam tuam in medio templi tui.*

v. *Tu mandasti mandata tua custodire nimis.*

v. *Tu lavasti pedes discipulorum tuorum. Opera manuum tuarum.*

v. *Domine exaudi orationem meam.*

Et clamor Dominus vobiscum

Oratio

Adesto Domine nostre servitutis officio quia tu pedes lavare dignatus es tuis discipulis ne despicias opera manuum tuarum quae nobis retinenda mandasti ut sicut hic exteriora sic a te omnium nostrum interiora laventur peccata.

Alia oratio

Deus qui discipulorum tuorum pedes abluens pro affectu exemplum prebendo mandatum dedisti tribue quis ut obsequis mandatorum tuorum parentes de tuo sine fine letemur aspectu. Qui vivis.

3. PRZEBIEG OBRZĘDU

Według *Mszału Jagiellonów*, wielkoczwartkowy obrzęd *mandatum* rozpoczął się bezpośrednio po zakończeniu liturgii mszalnej z Nieszporami (po *Ite Missa est*) w godzinach wieczornych, a przed obnażeniem ołtarzy³. Przewodniczący ceremonii ubrany w szaty liturgiczne (alba), bez ornatu, udawał się do miejsca, w którym dokonywał umycia nóg braciom zakonnym. Przed rozpoczęciem ceremonii subdiakon odczytywał najpierw (na sposób lekcji) fragment Listu do Koryntian: *Convenientibus vobis in unum*, a następnie diakon proklamował Ewangelię *Ante diem festum* (J 13,1-15). Bezpośrednio po Ewangelii odczytywana była lub śpiewana przez kantorów antyfony *Mandatum novum do vobis* (źródło tekstu J 13,34)

³Nabożeństwo wielkoczwartkowe kończyło się ceremonią obnażania ołtarzy, przypominającą obnażenie Pana Jezusa z szat podczas Jego męki (Surzyński 1893, 53-54). Obrzęd ten istnieje również współcześnie.

z Psalmem *Beati immaculati* (Ps 118). Następnie powtarzano tę antyfonę w części lub w całości, według dyrektyw przeora. Zaznaczono również, iż w przypadku innych psalmów wykonuje się tylko po jednym z ich wersetów, po których śpiewa się (*cantantur!*) antyfonę *Mandatum novum*. W dalszej kolejności przeor przepasywał albę specjalnym płótnem i w otoczeniu asysty, jednego lub dwóch usługujących mu współbraci, dokonywał w ciszy i pokorze umycia nóg każdemu ze współbraci. Następnie odmawiał podane następujące cztery wersety, tzw. *preces* – krótkie teksty mówiące o miłości Boga względem człowieka:

v. *Suscipimus Deus misericordiam tuam in medio templi tui.*

v. *Tu mandasti mandata tua custodire nimis.*

v. *Tu lavasti pedes discipulorum tuorum. Opera manuum tuarum.*

v. *Domine exaudi orationem meam.*

Celebrans kończył ryt wezwaniem do modlitwy *Pan z wami*, po którym powiadał tekst jednej z dwóch (*ad libitum*) podanych modlitw: *Adesto Domine nostre servitutis* lub *Deus qui discipulorum tuorum*. Po zakończeniu oracji diakon czytał (*legit!*) lub śpiewał (*cantat!*) perykopę Ewangelii według św. Jana, opisującą fragment Ostatniej Wieczerzy i Mowy pożegnalnej Jezusa (J 13,16 – 14,30). Po jej wygłoszeniu wszyscy zgromadzeni bracia zakonni śpiewali w chórze responsoria: *Plange quasi virgo i Jerusalem luge*, bez *Gloria Patri*. Po ich odśpiewaniu przeor zbliżał się do ołtarza, zdejmował płótno, którym był przepasany, i dokonywał obmycia ołtarza wodą i winem, intonując antyfonę: *Diviserunt sibi vestimenta mea et super vestem meam miserunt sortem*, a dwóch braci śpiewało psalm *Deus Deus meus respice* (Ps 21). Na zakończenie psalmu chór powtarzał antyfonę *Diviserunt sibi vestimenta mea*, w czasie której były obnażane i umywane wszystkie pozostałe ołtarze. Po zakończeniu tej czynności odmawiano (*dicitur!*) werset: *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem, Pater noster* oraz po cichu (*sub silentio!*) psalm *Miserere mei Deus*. Obrzęd kończył się modlitwą: *Respice quesumus Domine super*.

W świetle relacji kodeksu jasnogórskiego można wnioskować, iż obrzęd *mandatum* był w pewnym sensie połączony z lub przedłużony na ryt obnażania ołtarzy. Wskazuje na to fakt, iż celebrans dopiero bezpośrednio przed umyciem ołtarza zdejmował z siebie płótno, w którym umywał nogi mnichom.

Podany w *Mszale Jagiellonów* ryt nie należy jednak do okazałych w porównaniu z jego średniowieczną teatralnością przekazaną przez inne kodeksy (Wiśniewski 2008, 19-20). Było to wyłącznie *mandatum* wykonywane wobec współbraci zakonnych. Określenie *singulorum fratrum* wyraźnie wskazuje, iż gest ten czyniono kolejno wszystkim konfratom. Warto nadmienić, iż praktyka w tym względzie była różna. W niektórych kościołach umywano stopy na przykład stu osobom, w innych dwunastu (nawiązując do dwunastu apostołów), a w Rzymie papież wypełniał tę powinność wobec trzynastu ubogich (Eisenhofer 1941-1942, 523). Źródła klasztorne mówią także o umywaniu dwudziestu dwóch stóp, wykluczając Judasza (Leclercq 1910, 2005).

Mszal jasnogórski wymienia również osoby asystujące celebransowi: subdiakona, diakona, jednego lub dwóch współbraci usługujących podczas samego rytu oraz kantorów. Wszyscy oni wykonywali właściwe dla ich funkcji liturgicznych czynności. Biorąc pod uwagę ryt umywania ołtarzy, należy dołączyć do nich jeszcze chór śpiewający przepisane responsoria.

4. TRADYCJA MUZYCZNO-LITURGICZNA

Zasadniczym materiałem określającym specyfikę danego przekazu źródłowego są zawarte w nim melodie. Śpiewy towarzyszące ceremonii *mandatum* w *Mszale Jagiellonów* przedstawiają się jednak nadzwyczaj skromnie. Należy do nich w zasadzie tylko antyfony *Mandatum novum* (incipit tekstu) z psalmem *Beati immaculati*, bez podania nawet jej melodii. Dla porównania, inne księgi klasztorne przepisują znacznie więcej antyfon, np. *Graduale Romano-Franciscanum* (XIII w.) podaje ich czternaście, *Antiphonarium Cisterciense* (XIII/XIV w.) siedemnaście, *Graduale Canonorum Reg. S. Augustini* (XV w.) trzydzieści (Lewański 1999, 197 nn). Repertuar tych tekstów był zatem zróżnicowany, w pewien sposób charakterystyczny dla danego konwentu, chociaż bywało że księgi nawet w kręgu tej samej diecezji przedstawiały niejednorodną ich wersję (Wiśniewski 2008, 64). Ich redukcji dokonał dopiero Mszał Piusa V z 1570 roku. Prawdopodobnie było to podyktowane różnym stopniem ich przydatności. Redaktor kodeksu jasnogórskiego być może wybrał antyfonę *Mandatum novum* z tego względu, że nie tyle wskazuje ona na dramatyczność obrzędu, ile zwraca uwagę na miłość braterską. Poza tym jest także jakby tytułem całego rytu i zapowiada jego treść. Mowa jest również o innych psalmach (bliżej nie określonych) podczas obrzędu, po których powtarza się antyfonę *Mandatum novum*⁴. Pozostałe teksty, gdy chodzi stricte o obrzęd *mandatum* (cztery wersety i oracja), były recytowane. Podobna sytuacja zachodzi w dalszej części, gdzie podano incipity dwóch responsoriów (*Plange quasi virgo i Jerusalem luge*) i antyfonę: *Diviserunt sibi vestimenta mea et super vestem meam miserunt sortem* z psalmem *Deus Deus meus respice*.

Wypisane wyłącznie teksty lub ich incipity świadczą o tym, iż kantorzy korzystali z innej księgi, w której znajdowały się odpowiednie śpiewy. Zestaw antyfon *Ad mandatum* notuje także jasnogórskie *Cantionale* (R. 583, I-215) z XVI wieku. Kodeks ten zamieszcza wprawdzie kompletne teksty i melodie pięciu antyfon (bez psalmów), (k. 52v-55v): *Ante diem festum*, *Venit ad Petrum*, *Cena facta dixit Iesus*, *Mellius illierat si natus*, *In diebus illis mulier*, ale nie ma pośród nich wskazanej w *Mszale Jagiellonów* antyfony *Mandatum novum*. Sugeruje to istnienie jeszcze innego zbioru sporządzonego na potrzeby lokalnego konwentu. Trudno także stwierdzić, czy podane w *Cantionale* śpiewy były obligatoryjne. Skryptor bowiem nie podał przy nich żadnej uwagi, a mszał pauliński na ich temat milczy. O obrzędzie *mandatum* i związanych z nim śpiewami nie wspomina, choćby jednym

⁴Analogiczną rubrykę zamieszcza *Graduale Romano-Franciscanum* z XIII w. (Wiśniewski 2008, 198).

słowem, również inny ważny XVI-wieczny kodeks jasnogórski, jakim jest *Graduał pauliński* (ms. R659/III-913). Manuskrypt ten notuje wyłącznie śpiewy *ordinarium missae* Mszy Wieczery Pańskiej (k. 43r-44r).

Przywołane zatem wyżej dwa inne źródła jasnogórskie nie przychodzą z pomocą w rozwikłaniu proveniencji obrzędu *mandatum* w *Mszale Jagiellonów*. Szukając źródła, na którym redaktor księgi jasnogórskiej oparł swoją wersję inscenizacji *mandatum*, można by postawić hipotezę, iż mógłby nim być kodeks z kręgu franciszkańskiego, a dokładnie graduał klarysek gnieźnieńskich z 1418 r. (Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. ms 170) (Wiśniewski 2008, 211-212)⁵. Wskazuje na to zbieżność treściowa rubryk pomiędzy księgami, a zwłaszcza obecność wyłącznie jednej, tej samej antyfony: *Mandatum novum* z psalmem *Beati immaculati*. Księga gnieźnieńska, która ma tradycję franciszkańską, nie zapowiada również dalszych antyfon, co szczególnie zbliża do niej rękopis jasnogórski. Fakt ten wysoce sugeruje, iż *Mszał Jagiellonów* wzorował się w zapisie *mandatum* na tradycji franciszkańskiej. Z porównania tekstów obydwu przekazów wynika, iż redakcja franciszkańska była pierwotna, natomiast jasnogórska mogłaby być jej poszerzeniem. Potwierdzałoby to także stanowisko H. Cempury, który w swoich badaniach wskazał, iż „jakkolwiek nie mamy pewności, czy franciszkańskie graduały zachowane w Polsce są jedynymi rękopisami w Europie, w których zachował się słowny i muzyczny tekst *Mandatum*, to bez wątpienia należą one do kodeksów najstarszych i zawierają oryginalną wersję franciszkańską tego obrzędu” (Cempura 1969, 122). Jego zdaniem, na ziemiach polskich obrzęd ten pojawił się wyłącznie dzięki franciszkańskim rękopisom powstałym na Zachodzie. Z kolei *mandatum* franciszkańskie jest najbliższe redakcji benedyktyńskiej pochodzącej z Włoch i Francji (Cempura 1969, 122). Nie można także wykluczyć jeszcze jakiegoś innego źródła (źródeł), na którym mógł wzorować się redaktor *Mszału Jagiellonów*. Podjęcie bardziej dogłębnych studiów, zwłaszcza w obszarze warstwy muzycznej, utrudnia jednak brak w kodeksie paulińskim zapisu melodii antyfony *Mandatum novum*. Z tego też względu, wyprowadzone wnioski mają charakter cząstkowy i hipotetyczny, i wymagają dalszego badania. Być może takie badania rzuciłyby nowe światło również na datację *Mszału Jagiellonów*⁶.

Podany w *Mszale Jagiellonów* obrzęd *mandatum*, pod względem teatralności, w stosunku do wielu innych przekazów źródłowych, należy zdecydowanie do

⁵ J. Lewański mylnie podaje nazwę tej księgi jako *Graduale Franciscanum*. Pod podaną przez niego sygnaturą (ms. 170) znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie graduał klarysek gnieźnieńskich dokładnie z 1418 roku, a nie jak sugeruje Lewański sprzed 1418 r. Innego manuskryptu datowanego na ten rok w Gnieźnie nie ma. Szczegółowe studium muzykologiczne tego rękopisu przeprowadził ks. I. Pawlak, przytacza w nim fakt fundacji księgi potwierdzony w kronice klasztoru św. Klary w Gnieźnie, gdzie pod datą 1418 zapisano: „Ksieni klasztoru Wielebna Panna Katarzyna Zagajewska sprawiła piękny kancjonał na pergaminie” (Pawlak 1966, 135-141).

⁶ Pewne sugestie w tym kierunku nakreślił R. Bernagiewicz przy okazji omawiania dramatyzacji procesji Niedzieli Palmowej, opowiadając się za powstaniem tego kodeksu przed 1449 rokiem (Bernagiewicz 2012, 301).

stonowanych i skromnych. Tym samym podważa powszechnie panującą opinię, przynajmniej w odniesieniu do paulinów, że wieki XV i XVI były czasem coraz śmielszego wprowadzania ruchu, gestu i innych narzędzi teatralnych do obrzędów liturgicznych (Modzelewski 1964, 5-69). Niemniej jednak stanowi on ważny dokument późnego średniowiecza, z którego dziś czerpie się wiedzę dotyczącą praktykowania obrzędu *mandatum* w konwencie paulińskim.

BIBLIOGRAFIA:

- Bernagiewicz, Robert. 2012. Dramatyzacje procesji Niedzieli Palmowej u paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie na przełomie XV i XVI wieku. W: *Liturgia w klasztorach paulińskich w Polsce. Źródła i początki*, red. Remigiusz Pośpiech, 295-310. Opole: Musica Claromontana.
- Cempura, Henryk. 1968. Franciszkańskie mandatum w średniowiecznych rękopisach w Polsce. *Musica Medii Aevi*, 3: 113-129.
- Leclercq, Henri. 1910. Lavement. W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 8, red. Fernand Cabrol i Henri Leclercq, 2002-2009. Paris: Letouzey.
- Eisenhofer, Ludwig. 1941-1942. *Handbuch der Katholischen Liturgik*. Freiburg: Herder.
- Harper, John. 2002. *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*, tłum. Małgorzata Kowalska. Kraków: Musica Iagiellonica.
- Hoppin, Richard. 1978. *The Medieval Music*. New York: Norton.
- Kobielus, Stanisław. 2000. Kapitułarz. W: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, red. Antoni Bednarek, 664-666. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Lewański, Julian. 1965. Dramat i dramatyzacje liturgiczne w średniowieczu polskim. *Musica Medii Aevi*, 1: 96-174.
- Lewański, Julian. 1981. *Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lewański, Julian. 1959. *Dramaty staropolskie. Antologia*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Lewański, Julian. 1999. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje Wielkiego tygodnia XI-XVI w.* Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Lipphardt, Walther. 1975-1990. *Lateinische Osterfeiern und Osterspiele*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Lipphardt, Walther. 1960. Liturgische Dramen des Mittelalters. W: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Enzyklopädie der Musik*, t. 8, red. Friedrich von Blume, 1010-1044. Kassel: Bärenreiter-Verlag.
- Modzelewski, Zenon. 1964. Estetyka średniowiecznego dramatu liturgicznego. Cykl Wielkiego Tygodnia w Polsce. *Roczniki Humanistyczne*, 12(1): 5-69.
- Nicoll, Allardyce. 1962. *Dzieje dramatu*, tłum. Henryk Krzeczkowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pawlak, Ireneusz. 1966. Graduał Klarysek Gnieźnieńskich z 1418 r. jako dokument kultury muzycznej Gniezna. *Nasza Przyszłość*, 24: 135-141.

- Schäfer, Thomas. 1956. Die Fusswaschung im monastischen Brauchtum und in der lateinischen Liturgie. *Texte und Arbeiten*, 47(1): 1-119.
- Semkowicz, Władysław. 2002². *Paleografia łacińska*. Kraków: Universitas.
- Stiefenhofer, Dionys. 1917. Die liturgische Fußwaschung am Gründonnerstag in der abendländischen Kirche. W: *Festgabe Alois Knöpfler zur vollendung des 70. Lebensjahres*, red. Heinrich M. Gietl i Georg Pfeilschifter, 325-338. Freiburg: Herder.
- Surzyński, Józef. 1893. *Rok kościelny czyli opis uroczystości Chrystusa Pana i świętych pańskich*. Poznań: Jarosław Leitgebr.
- Wiśniewski, Piotr. 2008. *Śpiewy Mandatum w polskich drukach muzyczno-liturgicznych XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Wolański, Andrzej. 2005. *Dramat liturgiczny w średniowieczu*. Wrocław: Akademia Muzyczna we Wrocławiu.
- Wolnik, Franciszek. 2002. *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Young, Karl. 1933. *The Drama of the Medieval Church*. Oxford: Clarendon Press.